УДК 821.512.145

Д.Ф. Заһидуллина

ӘМИРХАН ЕНИКИ ПРОЗАСЫ: ПОЭТИК АЧЫШЛАР

Статья посвящена поэтическим особенностям прозы Амирхана Еники. На материале обширного корпуса произведений установлено, что его произведения военного времени характеризуются такими чертами как возрождение национальных художественных традиций татарской прозы начала XX века, углубление личностного начала и психологизма, интеллектуальностью и философичностью. В рассказах военной поры А. Еники описывает не военные сражения, а отражение этих трагических событий в зеркале человеческой души. В отдельных рассказах такие приемы психологизма как «диалектика души», «поток сознания» становятся основными смыслообразующими центрами. Ключевыми поэтическими приемами в повестях 1960–1980 гг., способствовавших созданию новых контуров татарской литературы, стали распределение персонажей по полюсам добра и зла (духовного и материального); представление «правды двух людей». В его творчестве впервые в татарской советской литературе происходит расширение смыслового диапазона традиционных образов от единичного ко всеобщему, к архетипическим началам, и неразрывная взаимосвязь этнических и общечеловеческих ценностей. Интересом к подсознательным процессам, психоанализу характеризуются произведения конца 70-х годов, которые вписаны в контекст экзистенциальных произведений мировой литературы.

Ключевые слова: татарская проза, Амирхан Еники, психологизм, философичность, бинарность материального и духовного.

The article is devoted to the poetic features of Amirkhan Eniki’s prose. Based on the material of an extensive corpus of works, it is established that his wartime works are characterized by such features as the revival of national artistic traditions of Tatar prose of the early twentieth century, the deepening of personal beginnings and psychologism, intellectuality and philosophy. In the stories of the wartime A. Eniki describes not military events but the reflection of these tragic events in the mirror of the human soul. In some stories such techniques of psychologism as “dialectics of the soul”, “stream of consciousness” become the main semantic centers. The key poetic techniques in the stories of the 1960s and 1980s which contributed to the creation of new contours of Tatar literature were the distribution of characters along the poles of good and evil (spiritual and material); the representation of the “truth of two people”. In his work for the first time in Tatar Soviet literature there is an expansion of the semantic range of traditional images from the singular to the universal, to archetypal principles and an inseparable interconnection of ethnic and universal values. Interest in subconscious processes and psychoanalysis characterize the works of the late 70s which are inscribed in the context of existential works of world literature.

Keywords: Tatar prose, Amirkhan Eniki, psychologism, philosophicality, the binary of the material and the spiritual.

Әмирхан Еники иҗатының кыйммәте, аның татар совет әдәбиятын үзгәрткән әсәрләр иҗат итүе хакында күп язылган. Чыннан да, бер яктан, ул әдәбиятка кешенең рухи олылыгын үзәккә куйган шәхес концепциясен алып керә. Икенче яктан, иҗатчыларны да уйландыра, милли әдәбиятның үз традицияләрен, бигрәк тә XX гасыр башы язучыларының психологизм һәм фәлсәфи гомумиләштерү мөмкинлекләреннән оста файдалануын искә төшерә.

Совет әдәбияты контекстында Ә. Еники иҗатын тикшергәндә, без беренче чиратта андагы психологизмны телгә алабыз. Әмма татар әдәбиятында психологизм XX гасыр башында ук кешенең эчке дөньясын ачуга хезмәт итә башлый. Ф. Әмирхан («Хәят»), Г. Исхакый («Теләнче кыз»), Г. Ибраһимов («Яшь йөрәкләр», 1912) әсәрләре тирән психологизм белән сугарылган. 1917 елдан соң мәйданга чыккан совет әдәбиятында да психологизм юк дип булмас. Соцреализмның иң мөһим әсәрләре – әйтик, Г. Бәшировның «Намус» романында да Нәфисә кичерешләре психологизм алымы ярдәмендә ачылалар. Шулай булгач, Ә. Еники иҗатының үз чоры язучыларының әсәрләреннән аермасы бармы, булса – нәрсәдә соң?

Бар, билгеле. Язучының сугыш чоры хикәяләрендә психологизм төп эчтәлекне хасил итә. Ягъни язучы сугыш яки тыл вакыйгаларын түгел, бәлки аларның кеше күңелендә чагылышын сурәтләү объекты ясый, аерым кеше өчен фаҗига булуын үзәккә ала. Татар совет прозасында исә, гомумән алганда, психологизм – геройлар характерын тергезүдә, аерым хәл-вакыйгаларны бәяләүдә катнаша. Шулай итеп, Ә. Еникинең «Бала» (1941), «Ана һәм кыз» (1942), «Бер генә сәгатькә» (1944) кебек хикәяләре психологизмның «җан диалектикасы» кебек катлаулы төренә мөрәҗәгать итүе, шуның ярдәмендә геройларның үзгәреп торучы кичерешләрен барлык ваклыкларында тергезүе белән аерылып тора.

«Кем җырлады» (1956) хикәясендә, татар прозасында беренче булып, психологизмның аң агышы алымы файдаланыла, ул фәлсәфи гомумиләштерүгә китереп, әсәр эчтәлеген тудырган төп алымга әйләнә. Кызганычка каршы, текстны болай оештыру татар әдәбиятында бары тик XX гасыр ахырында гына киң кулланылышка керә.

Шуның белән янәшә хикәяләрдә фәлсәфилек, язучының сурәтләнгән хәл-вакыйганы яшәеш законы итеп күтәрүе күзгә ташлана. Бу сыйфат шулай ук XX гасыр башы татар прозасында бик уңышлы файдаланылган иде. Гасыр башындагы кебек үк, Еники еш кына моны символлар ярдәмендә башкара. Әйтик, «Бала» хикәясендә бала образы сугышка, үлемгә каршы куелган яшәү символы булып калка. «Тауларга карап» (1948) хикәясендә Локман карт уйларында мөрәҗәгать итә торган таулар – яшәеш кыйммәтләре, алар арасында язучы нәсел, дәвам, мәхәббәтне аерып чыгара, символлаштыру әсәрдәге төп фикергә турыдан-туры юл күрсәтә.

Бу әсәрнең жанрлык үзенчәлеге дә яңалык буларак бәяләнергә лаек: язучы тарафыннан «хикәя» дип билгеләнгән, әмма хикәяләү

шактый озын булып, табигать белән янәшәлекләр дә; ретроспектив һәм лирик-фәлсәфи чигенешләр дә, күзәтүләр дә урын алган әсәрләр «озын хикәя» белән «кечкенә повесть» арасында тора. Мондый әсәрләр язучының бөтен иҗаты дәвамында күзәтелә.

Тирән психологизм белән сугарылган, вакыт-вакыт күңел монологы, аң агышы алымы белән кушылып китә торган хикәяләү рәвеше татар прозасы өчен яңа һәм ят булып чыга: бу әсәрнең 1948 елда «Совет әдәбияты» журналында басылмау сәбәбе дә шунда булса кирәк. Чөнки истәлекләрендә язучы үзе дә әсәрнең кире кагылуын «хикәягездә сүз күп, хәрәкәт аз, аннары хискә бирелеп язылган» дип аңлатуларын телгә ала [Еники, б. 457]. Сурәтләү матурлыгы, сүзләрнең бер-берсенә ярашлы файдаланылуы Ә. Еники прозасында эчке бер моң, музыка хасил итә. Әдип вакыйгаларны сюжет-композиция ягыннан оештыруны психологизмны көчәйтүгә буйсындыра. Янәшәдә авторның фәлсәфи «тавыш»ы ишетелә. Шул рәвешле, әсәрләрдә синтетизм күренеше хасил була.

Әмма иң зур үзгәреш геройлар бирелешендә булып чыга. Башта Ә. Еникинең милли әдәбиятыбызга социалистик реализм алып килгән коры-рәсми, резонер геройлар ярдәмендә идея белдерүдән баш тартуын әйтергә кирәк. Бу мәсьәләдә әдип белән Г. Әпсәләмов арасында бәхәс тә булып уза [Еники, б. 368–369].

Күренекле әдәбиятчы В.И. Тюпа, рус авангард әдәбиятындагы яңалыкны Ч. Айтматовның беренче повестьларының «мин» дип башлануында, шуның белән соцреализмдагы «без»дән баш тартуында күрә: шуның белән язучы «шәхси ихтыяҗларның өстенлеген ассызыклады, дәүләти ихтыяҗларны беренче планга чыгарган идеяне җимерде» дип белдерә [Тюпа]. Бу сыйфатны без Ә. Еникинең сугыш чоры хикәяләрендә үк күзәтәбез. Хикәяләүнең субъективлашуы шәхси башлангычны алга чыгара.

Язучы 1950–1960 еллар чигендә үзенең геройларын капма-каршы ике чиккә аера башлый. Бу – соцреализмда да шулай. Аерма шунда: Ә. Еники бу вакытта кешедәге рухи һәм матди кыйммәтләрне капма-каршы куя.

Әлбәттә, поэтик үзенчәлекләр хакында сөйләгәндә, язучының татар әдәбиятына моңа кадәр тыелган яки кысрыкланган проблемалар алып килүен дә әйтергә кирәк. Кайбер партия җитәкчеләренең матди байлык колына әйләнүе («Саз чәчәге»), аерым кешеләрнең сугыш вакытында Ватан гаме белән түгел, шәхси ихтыяҗларын кайгыртып яшәве «Рәшә» (1962) шундыйлардан. «Вөҗдан» (1966–1968) повесте шәхес культы атмосферасын тергезгән беренче әсәрләрдән була. Аларда, кеше психологиясе һәм холкы хикәяләү үзәгендә калдырылган хәлдә, совет идеологиясенең нигезен тәшкил иткән ялгыш караш-фикерләргә иҗтимагый-сәяси тәнкыйть көчәя, җәмгыятьтәге күп кенә тискәре күренешләр закончалыклы хәл югарылыгына куела.

1960 еллар совет әдәбиятына нисбәтле В.И. Тюпа «ике кеше хакыйкате» дигән төшенчә кертә. Галим фикеренчә, соцреализм өчен

«ике кеше хакыйкате» – ялган, чөнки ул тоталитар «без» хакыйкатеннән аера [Тюпа]. Ә. Еники иҗатының буеннан буена ике кеше хакыйкате шәрехләнә. «Тауларга карап»та ул Локман карт һәм хикәяләүченеке булса, «Рәшә»дә ул Рәшидә һәм Зөфәрнең абыйсыныкы, «Әйтелмәгән васыять»тә Акъәби белән шагыйрьнеке, Акъәби белән Миңлебай картныкы. Әлеге алым 1960–1980 еллар татар прозасында иң активлардан санала.

Ә. Еникинең «Саз чәчәге», «Рәшә» повестьларында ук тагын бер авангард сыйфат калкулана: ул – төп геройларның архетипик структурага «утыртылуы» [Кофман, б. 295]. Әйтик, исәп кешесе – Зөфәр дә, хис кешесе – Рәшидә дә әдәби иҗатта бик борынгыдан килгән типик оппозицияләргә куелганнар. Әмма бу сыйфат язучы иҗатына буыннар арасындагы бәйләнеш темасының төп тема буларак килеп керүеннән соң тагын көчәя. «Туган туфрак» (1959), «Матурлык» (1964), «Әйтелмәгән васыять» (1965) һ. б. хикәяләрдә төп геройлар – теләсә кайсы заманда һәм урында очрый торган, борынгы грек яки төрки эпостан ук килгән персонажлар булып тоелалар. Әмма алар татар кешесе итеп, милли мохитта, милли менталитет йөртүчеләр кебек сурәтләнгәннәр, шуңа да язучыны татар фәлсәфәсен, психологиясен җиткерүче буларак кына бәяләп була.

«Җиз кыңгырау» (1966), «Курай» (1970) хикәяләре, «Гөләндәм туташ хатирәсе» (1975) повесте татар әдәбиятында милли-тарихи материал, йола-гадәтләр, бәйрәмнәр, мәдәни ядкәрләр турында сөйләшүне башлап җибәрүчеләрдән була. «Гөләндәм туташ хатирәсе» повестенда интертекстуальлек алымы киң кулланыла башлый дияргә мөмкин.

Тагын бер сыйфат аерып билгеләүне сорый: Ә. Еникидә фәлсәфә экзистенциаль башлангычлы, яшерен сагыш белән өретелгән, ләкин әсәрләр һәрчак өмет ноктасында төгәлләнә. Бигрәк тә язучының «Төнге тамчылар» (1964), «Шаяру» (1955), «Картлар» (1970), «Тынычлану» (1978) хикәяләре шуны күрсәтә. Аларда әдип шәхеснең рухи ялгызлыгын яшәеш кануны дәрәҗәсенә күтәрә, моның сәбәбен берәү дә урап уза алмый торган ялгышу белән бәйли. Әсәрләр дөнья әдәбиятында 1960 елларда беренче планга чыккан, ялгызлык фәлсәфәсен тудыручы экзистенциаль әсәрләр белән аваздаш. Ләкин һәркем тормышының үкенечле узуын, ахыр чиктә кешенең барыбер рухи яктан ялгыз җан булуын татар язучысы үзгә аңлату юлы таба, иҗтимагый хаталарга ишарә ясый.

Әйтик, «Төнге тамчылар» хикәясендә кешеләр совет системасындагы сәясәтнең асылына төшенәчәк үзгәртеп кору елларыннан күп элек, 1964 елда, Ә. Еники, татар әдәбиятында беренче булып, совет идеологиясенә ышанган буын фаҗигасын ача, аңа тулаем бәя бирә. Бу хикәяләр язучының кеше психологиясе, аң төпкелендә барган процесслар, психоанализ белән кызыксынуының артуы хакында да сөйли. Болар татар әдәбияты өчен яңалык, XX гасыр башында өзелеп калган агымга ялгану икәнлеген дә искәртергә мөмкин. Нәкъ менә

аң һәм аң төпкеле яссылыкларында тудырылган ялгызлык фәлсәфәсе әдипнең «Тынычлану» (1978) әсәрендә иң югары ноктасына җитә.

Шулай итеп, 1960 елларда татар прозасында башланып киткән һәм эчтәлек, һәм форма ягыннан үзгәрешләрне Ә. Еники прозасы әйдәп бара. Алга таба башка язучылар иҗатында дәвам итәчәк авангард эзләнүләрнең башы да шушы иҗатта булуы бәхәссез [Заһидуллина, б. 210].

1960 еллар авангард әдәбияты бүгенге әдәбият белеме фәне тарафыннан авторитар автордан – дус-сердәш авторга күчү вакыты буларак карала. Ә. Еники иҗатында да ул шулай. Язучы – хәбәр җиткерүче, кисәтүче: ул рухи кыйммәтләр югалу, тел бетү һәм туган җир кадере киму, буыннар арасында бәйләнеш өзелү, вөҗдан төшенчәсенең эчтәлеге үзгәрү турында кисәтә.

Әдәбият

Еники Ә. Әсәрләр: 5 томда. 4 т.: Соңгы китап: истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 479 б.

Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

Кофман А.Ф. Художественный мир Чингиза Айтматова // Studia Litterarum. 2019. Т. 4. № 2. С. 292–311.

Тюпа В.И. Коммуникативная стратегия «вестничества» в прозе Чингиза Айтматова // https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnaya-strategiya-vestnichestva-v-proze-chingiza-aytmatova (мөрәҗәгать итү көне: 23.11.2023).

Заһидуллина Дания Фатих кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
әдәбият белеме бүлеге баш фәнни хезмәткәре